

МУРАДКАН ЧАБАНКИРОВ

МИЛЛИ
ТЭШӘККУЛ МӘРҲӘЛӘСИНДӘ
АЗӘРБАЙҖАН
ӘДӘБИ ДИЛИНИН
АПАРЫҖЫ УСЛУБЛАРЫ

II

Азәрбајчан ССР Елмәр Академијасы
Елми-Нәшријат Шурасынын
ғарары илә чап олунур

Г редактору проф. Т. И. Һақыјев

Рә'јчиләри: проф. Ә. М. Ағајев,
проф. Ј. М. Сәјидов

Чаһанкиров М. П.

Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә Азәрбајчан әдәби дилинин апарычы үслублары. „Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлү“ монографийасынын II һиссәси.—Бакы: Елм, 1989.— с. 280.

Әсәрдә Азәрбајчан әдәби дилинин тарихи үслуб системләринин тарихи нөгтеји-нәзәриндән тәдгиг едилир; бу дилин функционал үслублары вә онларын илк инкишаф мәрһәләсиндә (тәхминән XV әсрә гәдәр) синкретик сәчијјәси һагғында ғыса мә'лумат верилир. Белә бир фикир әсасландырылыр ки, классик вә халг әдәби дили үслуб хәтләри бир-бирини зәнкинләшдириб тамамламагла тәшәккүл тапмыш вә тарихән инкишаф едиб тәкмилләшмишдир. Бунун нәтижәсиндә XVI әсрдә классик, XVIII әсрдә исә халг әдәби дили өзүнүн чичәкләнмә һәддинә чатмышдыр.

4 4602010000 - 44 76-87
655(2)-89

© „Елм“ нәшријаты, 1989.

ҮСЛУБ ӘДӘБИ ДИЛ ТАРИХИНИН ӘСАС ВАҺИДИДИР ВӘ ОНУН ТӘДГИГИ МҮҢҮМ ЈАРАДЫЧЫЛЫГ ИШИДИР (РЕДАКТОРДАН)

«Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлү» монографийасынын икинчи һиссәси олан бу әсәрдә әдәби дилимизин үслублары тәдгиг едилир, милли тәшәккүл мәрһәләсиндә әдәби дили сәчијјәләндирән—дөвр үчүн хусусијјәт тәшәккүл едән (фәргләнән, габарыг көзә чарпан) башлыча үслуби өзүмлүлүк тәсниф вә тәллилдән кечирилир, апарычы функционал (бәди, елми, ичтимаи-сијјәси) үслублар вә әлагәдар үслуб голлары үзәриндә ајрыча дајанылыр. Милли тәшәккүл мәрһәләсиндәк Азәрбајчан јазылы әдәби дилинин башлыча материал базасыны тәшәккүл едән бәди үслубун ше'р голунда, милли тәшәккүл мәрһәләсиндә исә һабелә јени сәпкили нәср вә драматуркија голларында өз ифадәсини тапан үслуб чизкиләри үзә чыхарылыр, һәр үслуб үчүн сәчијјәви дил-нитг ваһидләри вә ифадә формаларындан үмдәләри һагғында елми чәһәтдән ајдын вә әсаслы мә'лумат верилир.

Ајры-ајры мәсәлә вә проблемләрдән бәһс олунаркән, тарихән әлагәдар-ән'әнәви дил хусусијјәтләринин вә зәмин һазырлығы вәзијјәтинин үмдә чәһәтләри хуласә едилир, сонра милли тәшәккүл мәрһәләси үчүн сәчијјәви дил материалы үзәриндә әтрафлы дајанылыр; көстәрилир ки, өз мурәккәблији, зиддијјәтлилији, ејни заманда долғунлуғу вә зәнкинлији илә јени бир дөвр тәшәккүл едән XIX әсрдә әдәби дил вә онун үслублары һеч дә бошлугда милли дил сәвијјәсинә јүксәлмәмиш, мөһкәм тарихи бүнөврәјә малик олмушдур; апарычы мөғамда чанлы үмумхалг дили зәнкинликләриндән мүтәмади гидаланмыш, тарихән чилаланыб нәсилдән-нәслә өтүрүлән классик әдәби дил структурундан вә диқәр мүтәрәгги ән'әнәләрдән бәһрәләнмишдир. Мүәллиф әдәби дил системиндә апарычы үслубларын тарихи мәнзәрәсини әкс етдирә, мөвгејини мүәјјәнләшдириб билмишдир. Гојулушу вә маһијјәти е'тибарилә јени олан бу мәсәләјә әсәрин дил фактлары да ујғундур. Көрүндүју кими, тәдгигатын диггәтәләјиг чәһәтләриндән бири мәнз онун тематик јенилијидир.

Әсәрин нәзәрә чарпан әсас мәзијјәтләриндән бири дә одур ки, мүәллиф апарычы үслублары милли әдәби дилимизин тәшәккүлү процесиндә арашдырмыш: ән мүхтәлиф характерли фактлары мүғајисәли олараг топламыш, тутушдурмуш, үмумиләшдиримиш—ајры-ајры үслубларын әдәби дил системиндә мөвчудијјәт нисбәти, јери, мөвгеји, әлагәси һагғында мүлаһизәләр сөйләмиш, нәтичә чыхармышдыр.

Тәдгигатчы нәзәрдә тутур ки, әдәби дил тарихинин тәдгигиндә Азәрбајчан дилини динамик төкәмүлдә көтүрсүн, бу дилин дахили потенциалыны нүмајиш етдирсин, мәрһәләдән-мәрһәләјә јүксәлишини көстәрсин. Бүтүн дилләрин тарихи төчрүбәсиндә олдуғу кими, биздә дә јазылы мәнбәләрин һеч дә һамысы әдәби дилин мөвчуд имкан-енерјисини ејни сәвијјәдә тәгдим едә билмир. Тәбии ки, јазылы тарихи абидәләри јараданларын Азәрбајчан халг дилинә нечә бәләд олмасы, чанлы данышыг-нитглә әдәби норманы әлагәләндирмәк бачарығы вә демәли, фәрди истә'дады һәмнн ишдә биринчи дәрәчәли амилдир. Бурада да һәр бир инкишаф мәрһәләсиндә әдәби дил вә шәхсијјәт мәсәләси әсас проблем кими гаршыја чыхыр. Мәсәлән, дејәк ки, XV әсрин орталарында елми дилин нүмунәси сајылан нәсрлә јазылмыш «Ихтијарати-гәваиди-күллијјә» (мүәллифи Хачә Нәсрәддин Әбри) вә нәзмлә јазылмыш «Бәһри-дүрәр» (мүәллифи Гази Абдуллаһ) трактатлары Азәрбајчан дилинин елми-фәлсәфи фикир васитәси имканларыны көстәрмәкдә Нәсимин «Диван»ы илә рәғабәт едә билмәз; һалбуки бу әсәрләр Нәсимидән Фүзулијә доғру төкәмүлдә 4—5 ониллик ирәдиләјишин мәнһсулудур. Мәдәнијјәт тарихимиз көстә-

рир ки, елмдә бәдһи тәфәккүрдәки Нәсими, Фүзули, Вағиф исте'дадына ујғун азербайжанлы алимләримиз әсәрләрини әрәб вә фарс дилләриндә јазмышлар. Буна көрә дә Азербайжан дили елми үслубда бәдһи үслубдакы камилликлә үзә чыха билмир. Бу тарихилији дүзкүн гијмәтләндирән М. Чаһанкиров Азербайжан әдәби дили тарихинин тәдгигиндә бәдһи дил материалына һағлы оларағ үстүнлүк верир. Мүәллифин гәнаәти ајдын, гијмәти дүзкүндүр: бизим әдәби дилин сәвијјәсини көстәрмәк үчүн бәдһи дил фактларына хусуси фикир вермәк лазымдыр; 1-чи, она көрә ки, XIX әсрә гәдәр үмүмән әдәби дилимизи бәдһи әдәбијјат тәмсил етмишдир; 2-чи, она көрә ки, бу бәдһи дил Нәсими, Фүзули, Вағиф кими јүксәк интеллектуал сәвијјәли сөз сәнәткарларынын јарадычылығ фактыдыр. Һәр һансы бир елми әсәри исә (онсуз да ана дилиндә ајдынчизкили елми әсәрләримиз аз олуб) икинчи, үчүнчү дәрәчәли зијалыларымыз јазыблар. Белә зијалыларын елми әсәрләринин дили, әлбәттә, Азербайжан әдәби дили вә онун мүвағиф үслублар системи үчүн өрнәк ола билмәз. Демәли, мүәллиф Азербайжан әдәби дили тарихини икинчи, үчүнчү дәрәчәли зијалыларымызын јох, ана дилинин чөвһәрини, шөһдини, мелодиясыны әкс етдирән Гәсәноғлу, Нәсими, Кишвәри, Хәтан, Фүзули, Вағиф, М. Ф. Ахундов кими даһи сөз усталарымызын дили тимсалында өјрәнмәкдә тамам һағлыдыр.

Азербайжан әдәби дили тарихинә дүзкүн методик мүнәсибәт М. Чаһанкировун үслублары гаврајышында да ајдын көрүнүр. Бу чох вачиб деталлардан-дыр, чүнки әдәби дил үслублар системидир—бу системин дәғиг көтүрүлмәмәси, тәбин ки, әдәби дилин инкишаф мәнзәрәсинин тәсвирини тәһриф едәр. Мүәллифин үслублары мүәјјәнләшдирмәкдә чыхыш етдији «оппозиция-гүтб» принципи дүнја дилчилијиндә сынағдан чыхмыш өлчүдүр. Һәмнин өлчүјә әсасланан тәдгигатчы үслуб анлајышынын тарихи динамикада алыр: тарихи-сјјаси, әдәби-мәдәни инкишаф сәвијјәләри үслуб системини идәрә едир. Үслублар азалыр вә ја артыр, интеграция вә ја дифференция просесләри кечирир. Бир сөзлә, үслуб донуг анлајыш дејил. Анчағ дүрүст өлчү илә јанашанда һәр дөврүн үслубларыны өз ады вә мәнзүну илә тәјин етмәк олуб. Бу чәһәтдән М. Чаһанкировун сөјкәндији өлчү ән мүнәсибидир. Гаршылашдырма јолу илә о, белә үслублар тәғдим едир: «Ифадә чошғунлуғу нисбәтинә көрә—тәнтәнәли-риторик үслуб, рәсми-гуру үслуб; ифадә тәрзинә көрә—нәснһәт-моизә үслубу, сатира-истеһза үслубу; өзүмлүлүк сәвијјәсинә көрә—әдәби дилин классик үслуб хәтти, халғ әдәби дили үслуб хәтти» вә с; орта әсрләр Азербайжан әдәби дили үчүн белә үслублар өзүнү доғрулдур. Һалбуки бәзи мұтахәссисләр форманы—дил фактыны нәзәрә алмајыб, анчағ мәнзүна әсасландығда орта әсрләр әдәби дилимиздә каһ жанрларын, каһ ичтимаи-сјјаси анлајышларын адылары илә үслублары сајырлар. Мәсәлә бурасындадыр ки, үслуб анлајышында форма илә мәнзүнун вәһдәти әдәби дилин инкишафынын сонракы мәрһәләләринә, милли дил јаранандан сонракы дөврләрә андыр. Беләликлә, М. Чаһанкировун орт әсрләрдә үслублары елә көтүрмәси елми-нәзәри вә тарихи фактолож и бахымдан өзүнү доғрулдур.

Үмумијјәтлә, М. Чаһанкировун елми јарадычылығында факта мәнәббәт чох күчлүдүр. Нәзәри мәнбәләрә јахшы бәләд олмасына бахмајарағ, о, фикирләриндә анчағ конкрет дил фактына сөјкәнир. Буна көрә дә онун мұлаһизәләри һардаса бә'зән мұбаһисәли сәсләнсә дә, факт ады бүнөврәнин үстүндә дурдуғу үчүн елә белә, бинүдә дејилмиш сөз кими галмыр, мәнтиги бүрүнчәји илә өзүнү горујуб сахлајыр. Һәр шејә гадир фактла һәмрәјлијинә көрә мүәллифин јазылары һәмши дәғиглији илә сәвијјәләнир. Фактдан гидаланан бу дәғиглик онун «М. Ф. Ахундов драм әсәрләринин дили үзәриндә нечә ишләмишдир», «Азербайжан милли әдәби дилинин тәшәккүлү» (I һиссә) ады санбаллы тәдгигләриндә дә, чоғлу мөгаләләриндә дә, бу китабында да мүнүм тәдгигатчы атрибуту кими өзүнү көстәрир.

«Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә Азербайжан әдәби дилинин апарычы үслублары» адланан бу китабын илк ики фәслиндә—мөвзу илә билаваситә бағлы оларағ—тарихә екскурс едилер, тәшәккүл зәманәсинин вә үмдә инкишаф истигаәтинин јығчам шәрһи верилдикдән сонра әдәби дилимизин XIX әсрдәки һәјәти кениш планда өјрәнилер. Көстәрилер ки, бу јүзилликдә, бир тәрәфдән, әдәби дилимизин орта әсрләрдәки үслублары өз әталәти илә давам едир, ди-

кәр тәрәфдән, мұасир анламда функционал үслублар гурулуру—әдәби дилимизин тарихиндә үслублар јени кејфијјәт газаныр. Белә һалда үслубларын өјрәнилмәси вә елми тәсвири, онларын формал-лингвистик вә функционал-мәнзүм-чә тәһлили дилчилик әһәмийәтинә малик олмағла јанашы, һәм дә мүнүм әдәби-мәдәни маһијјәт кәсб едир. Буна көрә дә XIX әср әдәби дилимизин бүтүн һадисә-факт-инчәликләринә бәләд олан М. Чаһанкиров (китаб мүәллифин XIX әср дилинә һәср етдији үчүнчү монографиядыр—бу, тәкчә кемијјәт көстәричиси дејил, һәм дә әдәби норманын дәрнинә арашдырылмасы демәкдир) тәдгигатына јүзилијин үслубларыны объект көтүрүр. Әслиндә мүәјјән дөврү мұхтәлиф ваһидләрин тимсалында өјрәнмәк олар, анчағ мүвағиф мәрһәләдә әдәби дилин бүтөв мәнзәрәсини гаврамағ үчүн һеч нә үслубларын тәсвири гәдәр материал вә имкан вермир. Чүнки үслуб әдәби дил тарихинин әсас ваһиддидир. Әсас ваһиддә предметин колорити максимум маддиләшир. Вә һәғигәтән мүәллиф үслубларын призмасындан классик вә мұасир нормаларын кәсишдәји XIX әсрин зәнкнн, рәнкаранк дил нормаларын көстәрир.

Мүәллиф китабын әввәлиндә үслуб анлајышынын дилчилик мәнзүнуна вә үмуми филолож и полемикаларына хејли јер верир. Үслубун жанрла, әдәби чәрәјанларла, фәрди-шәхси давраышларла бағлы микротәзаһүрләри һағгында хүләс вердикдән сонра ону функционал фәалијјәт факты кими тәдгиг едир; дилчилик анлајышы илә алыб онун үзәриндә дилчилик ваһиди кими әтрафлы дајаныр. Дүздүр, бу һиссәдә мүәјјән гәдәр артығ тәфәрруат вардыр, анчағ бу бөлмәдә мүәллифин јүзилијин үслубларыны һансы нәзәри-дилчилик ишығында өјрәндији, нә гәдәр елми әдәбијјата сөјкәндији дә ашкар олуб. Китабда ајры-ајры нитг тәзаһүрләринин схематик тәсвири верилмир, концептуал дилчилик әғидәси илә мөвчүд нитг тәзаһүрләри форма вә мәнзүнун вәһдәти принцип үзәрә групплашдырыларағ дөврүн үслублары мүәјјәнләшдирилер, тәфәккүр системләринин базасында үслублар системи тәјин олуб. Бу тәјинатда елми реалистлик диггәти чәкир.

Мөвзунун әлағәли әһатәси вә вәрәсәлик ијерархиясынын объектив нәзәрә алынмасы үчүн мүәллиф гајнағларла диггәт јетирир. Бу һалда мүәллифин проблемә биткин, бүтөв јанашма сәриштәси бир даһа өзүнү көстәрир. Нәтичәдә XIX әсрин үслубларыны һазырлајан тарихи-ән'әнәви зәмин сәвијјәләмиш олуб. Ајдынлашыр ки, јүзилијин үслубларынын структур-лингвистик көкләри узағ кечмишә кедр. Јени жанрларын формалашмасы, мәтбуатын јаранмасы, мұасир дилчилик мәктәбинин јетишмәси вә башға әдәби-мәдәни-елми шәртләр дилин ән'әнәви лексик-грамматик гурулушунда тәзә семантик тәсннфат апардыр, мөвчүд олан тәсннфләрин системиндә дәјишиклик едиб, јени систем јарыр, мөвчүд олан функционал үслублары мејдана чыхыр. Јаранан үслубун радыр—дөврүн өз функционал үслублары мејдана чыхыр. Јаранан үслубун мәнзүну јени, структур-дил тәркиби гәдимдир. Әсәрдә кечмиш ән'әнәви кәлишин мұасир мәдәни мүнһитин тә'сири илә кәсб етдији функционал-семантик маһијјәтин реалист тәһлили верилер. Бәдһи үслубдан XIX әсрдә башға үслублар доғулуб. Тәбин ки, белә һалда илкин, көк үслуб јени төрәнишләрә ирси әләмәтләр верир—елми вә публисист үслубларда образлылығ ајдын дјулулуб. Һәтта бир гәдәр сонра публисист үслубун мәнхуси голу мүәјјәнләшдирүр—бәдһи публисист дил. Бәдһилик ишартылары елми үслубда да бир нитг чалары кими сечилер. Бу чәһәтә хусуси диггәт јетирән мүәллиф елми үслубун ифадәлилик сәвијјәси үзәриндә ајрыча дајаныр.

Елми-нәзәри һазырлығла фактларла бәләдлийин бирләшмәси нәтичәсиндә М. Чаһанкиров нәләрә наил олуб: XIX әсрин үслубларынын дил ән'әнәсини ашкар едир; һәр үслубун өзүнү сәвијјәләндирән дил-ифадә хусусијјәтләрини мүәјјәнләшдирер; үслубларын һамысы үчүн јүзилијин үмуми әләмәтләрини көстәрир. Ахырынчынын сәјәсиндә сонракы мәрһәләдәки структур-ифадә көстәричиләри илә әјани мұгајисә имканы јараныр—бу јарадычылығ иши Азербайжан әдәби дили тарихиндә XIX әсрин ајрыча мәрһәлә тәшкил етмәси идеясыны бир даһа доғрулдур.

Әлбәттә, әсәр дил фактларынын боллуғу, елми-нәзәри сөјкәнәчәкләринин мө'тәбәрлији, шәрһ-тәһлилләринин әһатәлији вә дәринлији илә сәвијјәләнир. Бу китабын дәјәри XIX јүзилликдә Азербайжан әдәби дилинин үслуб нормаларыны ејми-объектив ишығландырмасындадыр. Һардаса субъектив мұлаһизә ады кичик нөгтә-көлкәләр бу ишығын курлуғунда көрүнмәз олуб вә охучу-

мүтәхәссисләрин көз јаддашында галмыр. Әсәрин елми нәтичәләри дилчилијмизин, сөзсүз, газанчыдыр. Онун мүбаһисәли сәсләнән мүлаһизәләри дә кәләчәк полемикаларын тәрәф-мүгабилидир ки, һәммин проблемләр мәнз бу полемикаларын сәјәсиндә өз һәллини тапачагдыр. Демәли, китаб бу чәһәти илә дә гијмәтлидир.

Беләликлә, узун вә әһатәли бир дөврүн дил материалыны әкс етдирән бу тәдгигатда олдуғча дәгиг өлчүлүб-бичилмиш гајдалар, тезисләр, дил һадисәләринә бахыш вар. Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлүнү, онун үслублар шәбәкәсини конкрет дил фактлары, әләмәтләри әсасында дәрк етмәк, дилимизин әлван вә чанлы тарихи мәнзәрәсини бүтүн ајдынлығы илә көрүб һисс етмәк үчүн М. Чананкировун бу тәдгигат иши охучулара лајигли һәдијјәдир.

Проф. Т. И. ҺАЧЫЈЕВ

АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИ ДИЛИНИН ÜСЛУБЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Мүасир Азәрбајчан әдәби дилинин чоһфункционалы үслуби сәчијјәси, үмумән үслуб вә үслубијјат мәсәләләри милли филолокијамаызда елми әсасларла лазымынча ардычыл өјрәнилмәмишдир. Тарихи үслубијјат мәсәләләри исә биздә һәләлик тохунулмаз бир проблем олараг галмагдадыр. Доғрудур, јалныз Совет һакимијјәти илләриндә үслубијјата даир бир нечә китаб вә мәгалә чап олунмуш, лакин даһа чоһ әмәли-тәлими сәчијјә дашыдығындан мүвафиг китаб вә мәгаләләрдә үслуб вә үслубијјатын башлыча мәсәлә вә проблемләри өз конкрет һәллини тапа билмәмишдир*. Бу вәзијјәт, әлбәттә, нәинки ән'әнәви үслубларын тәшәккүл вә тәкамүлүнү тарихән изләмәјә, бәлкә заман вә маһијјәтчә, бүкүнкү әдәби дилимизлә билаваситә бағлы олан еркән милли тәшәккүл мәрһәләсиндә әдәби дилимизин илкин функционал-үслуби сәчијјәсини мүәјјәнләшдирмәјә дә чидди манеәдир. Өзлүјүндә ајдындыр ки, бу сәтирләрин мүәллифи һеч дә онун имканы даһилиндә олмајан мәлум манеә вә чәтинликләри һәммин әсәриндә арадан галдырдығыны иддиә едә вә ја арадан галдырачағына сөз верә билмәз. Бунунла белә, о, проблемин һәллинә аз-чоһ көмәјини нәзәрә алараг, алимләримизин әләгәдар мүлаһизәләрини өзүнүн мүшаһидә вә арашдырма нәтичәләри илә јохлајыр, тәдгигат мәрһәләси үчүн сәчијјәви вә мәгсәдәүјүгән оланларыны тәһлил вә тәснифдән кечириб үмумиләшдирмәјә чалышыр, ејни заманда һәлә дә һәлл едилмәмиш бир сыра әләгәдар мәсәлә вә проблемләрдән ирәли кәлән нөгсән вә чатышмазлығын бу әсәрдә дә мәнфи из бурахдығыны е'тираф едир.

* *
*

Үслуб, үмумән, инсан фәалијјәтинин бүтүн саһәләриндә өзүнү көстәрән кениш анлајышдыр. Дилчилик вә әдәбијјатшүнаслыг бахымындан, үслуби јахынлыг вә ајрылыг, һәмчинин әдәби дил үслублары проблеми дә бу анлајыша даһилдир**.

* 1962 вә 1977-чи илләрдә чап олунмуш ики дәрслик (бах: бу әсәр, с. 17, *чыхарыш) истисна тутулур.

** Әсәрин чап олунмуш биринчи [165, 1—236] вә чап олунан икинчи (һазыркы) һиссәләри бүтөвлүкчә әсасән 1961—1963-чү илләрдә јазылмышдыр [165, 4]. Бунунла белә, һәммин әсәрин јалныз биринчи һиссәсини чап етдирмәк мүмкүн олмуш, икинчи һиссәдән исә бир нечә кичик журнал мәгаләсинин чапы

Милли тәшәккүл мәрһәләси үзрә Азәрбајчан әдәби дилинин функционал үслубларына, шәкли-тәрзи аспектләринә вә мұвафиг терминләрә даир јығчам мә'лумат вермәк—филоложии шәраитдә үслуб вә үслубијјатын јахынлашыб-мүштәрәкләшән вә фәргләниб-ајрылан* чәһәтләриндән үмдәләрини елә бәри башдан сәдалајыб үмумиләшдирмәк мәгсәдә ујғундур.

1. Филолокијада үслублар нисбәти вә үслубијјат мәсәләләри һаггында (Мүгајисә вә мұлаһизәләр)

Үслуб—үслубијјатын мөвзусу, предметидир. Үслубијјат—үслуб һаггында елм демәкдир. Филолокијада үслуб вә үслубијјат мәсәләләри, башлыча олараг, ики елм саһәсиндә—а) дилчиликдә, б) әдәбијјатшүнаслыгда өјрәнилир.

Мұвафиг саһәләр үзрә үслуб шахәләри вә үслубијјат мәсәләләри чохдур. Лакин бурада әксәрән функционал үслубларла бағлы мәсәләләрдән јалныз доггузу схематик олараг мұгајисәә алыныр.

1) Елми систем мәсәләси.

Һәр һансы елм вә онун тәдгигат объекти мұәјјән системә маликдир. Мәсәлән, филолокија үзрә:

а) *Дилчиликдә*—әдәби дил өз ајдынчизкили контурлары илә нәинки ваһид бир систем тәшкил едир, һәмчинин онун бүтүн функционал үслублары да ајрылыгда өзүмлү үслуб системләринә маликдир. Буна көрә дә дилчилик бахымындан, үслубијјат үмумән ифәдәлилик васитәләри мәчмусуну тәшкил едән үслублары өзүнүн тәдгигат объектинә алыр, ајрылыгда вә бүтөвлүкдә онларын елми системини өјрәнир.

б) *Әдәбијјатшүнаслыгда*—мөвзусу әсасән, бәдии әдәбијјат олан үслуб елмә мәхсус мұәјјән бир системә маликдирми? «Үслуб системн» бурада нә дәрәчәдә ајдынчизкилидир? Азәрбајчан әдәбијјатшүнаслыгынын бу суаллара ајдын вә гәти чавабы бизә мә'

илә кифәјәтләнилмишдир. Инди икинчи һиссәни дә чапа һазырламаға имкан јарандығы үчүн мұәллиф, маһијјәт вә принципчә, әсәрини јенидән ишләмиш, она бир нечә јени фасил вә бөлмә артырмыш, ејни заманда биринчи һиссәә сәпәләнимиш ајры-ајры мұлаһизә вә дил материалындан әлагәдар оланларын, бүтөвлүк наминә, бурада да јери кәлдикчә истифәдәјә чәкмәји лазым билмишдир.

Әсәрин биринчи һиссәсиндә Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлү вә еркән нормалашмасы кими үмдә нәзәри мұлаһизәләрин конкрет дил фактлары әсасында тәһлили өн плана чәкилмишдир. Бурада (икинчи һиссәдә) исә даһа чох функционал үслубларла бағлы проблемләр үзәриндә дајанылыр.

* Әсәрдә әдәбијјатшүнаслыгын үслубијјатла бағлы чәһәтләринә дә тохунулуш, јери кәлдикчә, үмуми филоложии тәһлил вә тәсниф апарылмышдыр. Монографиянын икинчи һиссәсиндә, һәмчинин јарадычылығы дөвр тәшкил едән классикләримиз, хүсусән өз нәзәри көстәришләри вә әмәли нүмунәләри илә милли әдәби дилимизин формалашмасына вә үслуби диференсиалашма кедишинә истигамәт верән кениш диапозонлу М. Ф. Ахундовун чох бөјүк хидмәтләри өн плана чәкилмишдир.

лум дејил. Аз-чоһ мә'лум оланлары да башга мәнбәләрдәндир. Мәсәлән, рус әдәбијјатшүнаслыгында «теория литературоведческой стилистики» [251, 14] ифәдәси ишләнир. Лакин бу ифәдә илә проблемин маһијјәти һеч дә ачылмыр. Әдәби просесләри дә дилчиликдә олдуғу гәдәр јахшы билән акад. В. В. Виноградов «бәдии әдәбијјатын үслубијјаты» [198, 74] ифәдәсини ишләтмәклә үслуби просес вә аспектләрин әдәбијјатшүнаслыг бахымындан да өзүнәмәхсус бир системә малик олдуғуну, маһијјәтчә, тәсдиг едир, лакин о, бу мәгамда үслубијјатын әдәбијјатшүнаслыгда, бир елми систем кими, һүдудуну тәјјин етмәји өз гаршысына мәгсәд гојмур.

2) «Системләр системи» мәсәләси.

а) *Дилчиликдә*—әдәби дил өз мөһкәм ганунлар силсиләси илә ваһид систем јаратдығы кими, дилин һәр үслуб нөвү дә өзүмлү сәчијјәси илә ајрыча бир систем тәшкил едир. Јәни ваһид, лакин үмуми бир системдән ибарәт олан әдәби дил ону тәшкил едән функционал үслубларын сајы гәдәр үслуб системләринә маликдир. Демәли, үслуб вә үслубијјат бахымындан, «систем дахилиндә системләр» дүстуру дилчилик елми үчүн сәчијјәвидир. Бәлкә елә буна көрәдир ки, акад. В. В. Виноградов дилчијјә мұнасибәт нөгтеји-нәзәриндән, бүтүн функционал үслублары әһатә едән үмумәдәби дили вә онун үслубијјатыны «системләр системи» [198, 201] адландырыр.

б) *Әдәбијјатшүнаслыгда* исә «системләр системи» мәсәләсинә тохунулуш. Бизчә, бу «тохунулмазлыгын» башлыча сәбәбләриндән бири одур ки, әдәбијјатшүнаслыгда үслубун вә үслубијјатын мөвзусу да, тәдгигат объекти дә бирдир; бунлар, мұвафиг олараг, бәдии әдәбијјат вә бәдии үслубдан ибарәтдир. Лакин әдәбијјатшүнаслыг бахымындан бу мәгамда үслубун систем тәшкил едиб-етмәдији, өзүмлү хүсусијјәтләри бизә лазымынча ајдын дејил. Буна көрә дә бәдии әдәбијјатда әдәбијјатшүнаслыг өлчүсү вә тәләбләри илә үслуби әһатә, һүдуд вә тәнасүб мәсәләләри өз конкрет һәллини көзләјән мұһүм проблемләрдәндир.

3) Үслуб системләринин тәфәккүр системләринә мұнасибәти мәсәләси.

а) *Дилчиликдә*—үслуб системләри тәфәккүр системләринә ујғун олараг јараныр вә дил-нитг васитәси илә реаллашан тәфәккүр фәалијјәтинин бүтүн саһәләрини бүрүјүр. Башга сөзлә, елми тәфәккүр системи әдәби дилин елми үслуб системиндә өз реал ифәдәсини тапдығы кими, бәдии вә ичтимаи-сијаси тәфәккүр системләри дә әдәби дилин, мұвафиг олараг, бәдии вә ичтимаи-сијаси үслуб системләри васитәсилә мадди дил шәклини алыб реаллашыр. Бунула да әдәби дилин елми (һб. елми-күтләви), сијаси (һб. ичтимаи-сијаси) үслублары да маһијјәтчә елә бәдии үслуб гәдәр үслубијјатын ејни принципләр үзрә мөвзусу вә тәдгигат объекти олур. Демәли, дилчилик бахымындан үслублар вә

үслубијат «мадди дил» шәкли алан тәфәккүр фәалијјәти про-
сәсләринин һамысыны әһатә едә билир.

б) *Әдәбијјатшүнаслыгда* исә, әксинә, үслуб (вә үслубијјат)
тәфәккүр фәалијјәти системләриндән тәкчә *бирини*—билаваситә
образлы тәфәккүр системи ганунларыны өјрәнмәклә мәнһудла-
ныр. Буна көрә дә әдәбијјатшүнаслыгда үслубијјатын башлыча
вәзифәси тәфәккүрүн, маһијјәт е'тибарилә, *јалныз* образларла
ифадә (*јеканә* тәдгигат объекти бәди әдәбијјат олан бәди үс-
луб) гәјдаларыны мүәјјән етмәклә мәшғул олмагдан ибарәтдир.

4) *Ифадәлилик васитәләринә мүнәсибәт*
мәсәләси.

а) *Дилчиликдә*—үслубијјатын әсасыны тәшкил едән ифадәли-
лик васитәләри системи бүтүн функционал үслублар үзрә ејни
принципләрлә (јә'ни һеч бир функционал үслуба үстүнлүк вермә-
дән) өјрәнилир. Бурада сечмә дил материалларындан даһа мөг-
сәдә ујғун оланларынын гурулушу вә ишләнмә јоллары (бүтүн
функционал үслублара нејтрал мүнәсибәт көстәрилмәклә) тәд-
гиг едилир.

б) *Әдәбијјатшүнаслыгда*—бәди әдәбијјат үслубијјатын баш-
лыча мөвзусу вә тәдгиг объектидир. Бунунла белә, үслубијјат
бәди әдәбијјатын, демәк олар, бүтүн саһә вә мәсәләләринә нү-
фуз едир—мөвзу, жанр, сүжет, композија, идеја, дүнјакөрүшү,
мәрам, тип, характер, јазычынын јарадычылыг үсул вә манерасы,
исте'дад вә һазырлыг дәрәчәси, тәһсил вә тәрбијәси, объектә мүнә-
сибәти вә с. чәһәтләринәдәк кенишләнир. Акад. В. В. Виногра-
дов көстәрир ки, «Әдәбијјатшүнаслыг (поетика) чәрчивәсиндә
үслубијјат бәди әдәбијјатын бүтүн үнсүрләрини, о чүмләдән бу
әдәбијјатын әсас үнсүрләриндән бири кими, дил үслубуну да өј-
рәнир» [198, 165].

Көрүндүјү кими, нитг-ифадә васитәләриндән, һабелә «дил үс-
лубу»ндан истифадә мәсәләси «бәди әдәбијјат үслубијјатынын»
да сәләһијјәтинә дахилдир. Белә бир мүштәрәк аидијјәт, әлбәттә,
саһә вә мәнсубијјәти әсасән дилчилик үслубијјаты олан дил-нитг
материалынын ејни заманда бәди әдәбијјат (јә'ни әдәбијјатшү-
наслыг) үслубијјаты үчүн дә әсас материал олмасы илә изаһ еди-
лир. Акад. В. В. Виноградов јазыр: «Дилин үслубијјаты вә нитг-
гин үслубијјаты бәди әдәбијјат үслубијјатынын материал ба-
засыны тәшкил едир... Бүтөвлүкдә бәди әдәбијјат үслубијјаты
һәчминдә ән кениши вә ән мүрәккәби нитг үслубијјатыдыр»
[198, 74]. В. В. Виноградов һәмин әсәринин башга јериндә бу фик-
ри белә ифадә етмишдир: «Бәди әдәбијјатын дил-үслуб хүсу-
сијјәтләрини өјрәнән дил үслубијјаты бәди әдәбијјат үслубијјаты-
ннын нүвәси» мәгамындадыр [198, 165].

Демәли, дилчилик үслубијјаты илә әдәбијјат (шүнаслыг) үс-
лубијјаты мәсәләләринин «гарышыг» дүшмә сәбәбләриндән бири
дә бу мүхтәлиф елм саһәләринин мәнз мүштәрәк «нүвәјә» малик
олмасыдыр.

5) *Мүхтәлиф елм саһәләринә аид үслублар*
үчүн сәчијјәви суаллар мәсәләси.

а) *Дилчиликдә*—үслуб вә үслубијјат сечмә дил материалын-
дан *һансынын* даһа чох мөгсәдә ујғун олдуғу, гисмән дә *нечә* исти-
фадә едилдији суалларына чаваб верир. Бурада әлагәдар дил
материалынын гурулушу өјрәнилир.

б) *Әдәбијјатшүнаслыгда* исә үслуб вә үслубијјатын «сәләһиј-
јәт даирәси» әсасән ејни мөгсәдәујғун дил материалындан *нијә,*
нә үчүн, гисмән дә *нечә* истифадә едилдији суалларына верилән
чавабла тә'јин едилир.

Көрүндүјү кими, мөгсәдәујғунлуг мәсәләси (бах: с. 14—16,
бәнд 9) вә «нечә» суалы һәм дилчилик, һәм дә әдәбијјатшүнаслы-
г үзрә үслублар (һабелә мұвафиг үслубијјат мәсәләләри) үчүн
мүштәрәкдир. Мәнз бу «мүштәрәклик» мүхтәлиф үслубларын
(һабелә үслубијјат мәсәләләринин) бир-биринә јахынлығыны,
ајры-ајры чәһәтләринин бир-биринә кечиб гарышдығыны шәрт-
ләндирир (бах: с. 11—12, бәнд 6).

Бунунла белә, дилчиликдә—үслубијјат контурларынын нис-
бәтән ајдынчизкилији, әдәбијјатшүнаслыгда—үслубијјат кон-
турларынын һәлә лазыми елми дүрүстлүклә тә'јин едилә билмә-
дији үслубларын филолокијада икили маһијјәтдә олдуғуну көс-
тәрир. Лакин бу «икили маһијјәт» һәгигәтән бир-биринә јахын
олан, бә'зән дә ајры-ајры чәһәтләри гарышыб бирикән мұвафиг
үслублар (дилчилик вә әдәбијјатшүнаслыг үслублары) арасын-
да бәрабәрлик ишарәси гојмаға әсас вермир. Бәлкә елә «бәра-
бәрлијә» јол вермәк истәмәдији үчүндүр ки, һәр ики елм саһәси
үчүн мүштәрәк олан «нечә» суалыны проф. Ә. Дәмирчизадә ан-
чаг дилчилик үслубијјатына аид едиб, әсасән бәди үслубла
бағлајыр [64, 33]. Е'тираф едилмәлидир ки, профессор бурада
мүәјјән дәрәчә һағлыдыр. Белә ки, бу мөгамда һәмин суала алы-
нан чаваб дилчилик үслубијјатында кәмијјәтчә үстүнлүк тәшкил
едир. Лакин унудулмамалыдыр ки, *мөгсәдәујғунлуг* һәр ики елм
саһәси үслубијјаты үчүн үмдә вачиб шәртдир. Бәди үслубда бир
сыра деталлары ајдынлашдырмаға көмәк едән «нечә» суалы да
билаваситә мөгсәдәујғунлуг анлајышы илә бағлыдыр. Демәли,
һәмин суал мүәјјән нисбәтдә әдәбијјатшүнаслыг үслубијјаты (хү-
сусән поетика) илә дә әлагәдар олур*.

Беләликлә, үслуб вә үслубијјата мүнәсибәтдә дилчилик үс-
лубијјаты илә әлагәдар әсасән *һансы,* гисмән дә *нечә* (үстүн нис-
бәтлә), әдәбијјатшүнаслыг үслубијјаты илә әлагәдар әсасән
нијә (*нә үчүн*), гисмән дә *нечә* (аз нисбәтлә) суалларына вери-
лән чаваб сәчијјәвидир.

б) *Үслубларда әламәтләрин бир-биринә*
гарышма мәсәләси.

Бәди әдәбијјатла әлагәдар үслуб вә үслубијјатын а) *дилчи-*

* Нәзәрә алынмалыдыр ки, гәдим јунан филолокијасында да «нечә» суалынын объекти мүштәрәк имиш [133, 33].

лик вә б) *эдәбијатшүнаслыг* үзрә саһә, һүдуд, өлчү вә сәлаһиј-јәт мәсәлэләри чох заман бир-биринә кечир, гарышыр. Мүгајисә едилән елм саһәләриндә өзүмлү һүдуд бә'зән силиниб кедир. Бизчә, бунун ики үмдә сәбәбиндән бири—јухарыда көстәрилдији кими, мүвафиг елм саһәләри үзрә тәдгигат объектинин вә мәнбәјинин ејнилијидир; дикәри—мәгсәдә ујғун тәсниф вә тәһлил апармаға, диференсиаллашма вә үмумиләшмә вермәјә чох көмәји дәјән ријази ганунаујғунлуғлары лазымынча тәтбиг едә билмә-мәјимиздир. Бәлкә елә буна көрәдир ки, акад. В. В. Виноградөв јазыр: «Һәм дилчи, һәм дә эдәбијат тарихчисинин арзусуна рәғ-мән» истәр «дил», истәрсә «бәдии эдәбијат үслубларынын өјрә-нилмәси үчүн битәрәф зона ајырмаг чәһдләри олмушдур». Академикин «гәти инамына көрә, бәдии эдәбијатын дилинин (јә'ни бәдии үслубун—М. Ч.) тәдгиги филолокија елминин һәм дилчилијә, һәм дә эдәбијатшүнаслыға јахын олан, бунунла белә, биринчидән дә, икинчидән дә фәргләнән хүсуси бир фәннини јарат-маг лазымдыр» [196, 3—4].

Көрүнүр, бөјүк еһтијач дујулан «битәрәф зона» һәтта рус филолокијасында да јарадылмамышдыр.

7) *Мүвафиг елм саһәләри үзрә үслублары нисбәти вә үслубијатда тәнасүб мәсәләси.*

Мүгајисәјә алынан елм саһәләри (дилчилик вә эдәбијатшүнаслыг) үзрә үслуб вә үслубијатын бир-биринә ујғункәлмә нисбәтини тәгрибән белә бир дүстурла ифадә етмәк олар:

а) *Дилчиликдә*—тәдгигат объекти *бүтүн* функционал үслублар сајылан үслубијатын әсасән ајдынчизкили вә нисбәтән мүәј-јәнконтурлу олма вәзијәти б) *эдәбијатшүнаслыгда*—тәдгигат объекти *тәкчә* бәдии үслуб (бәдии эдәбијат) олан үслубијатын әсасән ајғын вә нисбәтән гејри-мүәјјән олма вәзијәтинә тәрс мүтәнәсибдир. Јә'ни дилчилик бахымындан үслуб вә үслубијатын тәдгигат объекти *кениш* (бүтүн функционал үслублар), лакин әһатә даирәси нисбәтән «мәһдуд» вә «сәлаһијјәт» мәсәлэләри *конкрет* олдуғу һалда, эдәбијатшүнаслыг бахымындан, әксинә, үслуб вә үслубијатын тәдгигат объекти *јығчам* (јалныз бәдии эдәбијат), лакин тә'сир көстәрдији саһәләр чох, нүфуз етдији мәсәләләр *јағғындыр*. Белә ки, эдәбијатшүнаслыгда үслубијат мөвзу вә сүжет мәсәлэләриндән тутмуш фәрди јарадычылыг үсул, манера вә с. өзүнәмәхсуслуғунадәк бәдии эдәбијатын бүтүн саһәләрини бүрүјүр, бүтүн просесләринә нүфуз едир.

Бунунла белә, бәдии эдәбијатын үслубијаты, гејд едилдији кими, бизим милли эдәбијатшүнаслығымызда, бир елм олараг, һәлә лазыми дүрүслүклә мүәјјәнләшдирилмәјиб, һәтта онун (эдәбијатшүнаслыг бахымындан үслубијатын) мәфһуму да терминләшдирилмәјиб. Әлагәдар үслуб мәсәлэләрини эдәбијатшүнаслығымызын ајрыча тәдгигат объектинә чевирмәк чәтинликләри, көрүнүр, чохдур. Бизчә, эдәбијатшүнаслыг өлчүсү илә үслуб

вә үслубијат мәсәлэләриндән бир гисминин эдәбијат нәзәријәси (поетика) ичәрсиндә әридилмәси дә бу чәтинликләр сырасына дахилдир. Һалбуки эдәбијат нәзәријәси (поетика) үслуб вә үслубијатын һеч дә бүтүн саһә, мәсәлә вә проблемләрини әһатә етмир.

✓ 8) *Эдәби пријом мәсәләси.*

а) *Дилчилик* үчүн эдәби пријом (үмумән јардымчы эдәби васитәләр) гәтијјән сәчијјәви дејил; чүнки бу елм саһәсиндә бүтүн функционал үслублар ејни принципләр әсасында тәдгигата чәлб едилир. Һамысына объектив, нејтрал, «сојуг» мүнасибәт көстәрил-ир; буна көрә дә әлаһиддә јардымчы васитә вә пријомлара еһтијач олмур. Дилчиликлә әлагәдар үслубијатда бу хүсусијјәт, бизчә, функционал үслубларын һәм ајрылығда, һәм дә бирикмиш һалда әсасән ајдынчизкили, мүәјјәнконтурлу елми системә вә «системләр системинә» маликолма маһијјәтиндән ирәли кә-лир.

б) *Эдәбијатшүнаслыгда* исә, әксинә, бәдии эдәбијат (бәдии үслуб) баш мөвзу, башлыча тәдгигат объекти олдуғундан, дикәр функционал үслублар маһијјәт вә принцип е'тибарилә тәдгигатын апарычы хәттиндән кәнарда галыр вә гејри-беллетристик үслублардан кениш бәһс ачмаг эдәбијатшүнаслыг үчүн сәчијјәви сајылмыр. Истисна билдирән «сәчијјәви сајылмыр» ифадәсиндән дә анлашылыр ки, эдәбијатшүнаслыгда елми вә ичтимаи-сијаси үслуб нөвләриндән дә бәһс едилә биләр. Бу, әлбәттә, доғ-рудур. Лакин эдәби пријом (демәли, јардымчы васитә) кими истифадәјә чәкилән дикәр үслублардан бир систем һалында бәһс ачмаг дүзкүн олмаз. Бәдии эдәбијатда гејри-беллетристик үслублар јалныз мәгсәдәујғунлуғ хидмәтиндә чүзи олараг исти-фадәјә чәкилә билдији үчүн белә үслублар һағғында ачылан бәһс «эдәби пријом» һүдудуну ашмамалыдыр; башлыча тәдгигат объектиндә—бәдии эдәбијатда мөвзу, жанр, сүжет, тип, сәчијјә вә с. илә әлагәдар истифадә едилән һәјат вә дил материалынын вердији фактик имкан даирәсиндән кәнара чыхмамалыдыр; бә-дии үслубда гејри-беллетристик үслублардан истифадә нисбәти (тәнасүб) чидди сурәтдә көзләнилмәлидир; дикәр үслублар үчүн сәчијјәви дил материалы бәдии эдәбијатда апарычы олан бәдии үслуб мәсәлэләринин һәлли, дүјүнлү чәһәтләринин ачылмасы мәгсәдәујғунлуғларына көмәк едәчәк дәрәчәни кечмәмәлидир... Әкс һалда бә'зи романларымызда олдуғу кими, «шәлә ләләни ба-сар»*—бәдии әсәрин охунағлылығы, бәдии үслуба мәхсус «ғыз-ғынлыг» вә онун эмоционал тә'сирә малик олма өзүмлүлүјү бун-дан зәрәр чәкә, ејни заманда эдәбијатшүнаслыг өзүнүн баш тәд-гигат объекти олан бәдии эдәбијатдан ајрылыб кәнара дүшә би-ләр.

Демәли, елми, ичтимаи-сијаси вә с. үслублардан, бәдии эдә-

* Мисал вә мүфәссәл мә'лумат үчүн бах: [167, 79—83].

бијатда олдуғу кими, онун (бәдин әдәбијатын) елми сајылан әдәбијатшүнаслығ үслубијатында да бәһс едилә биләр. Лакин бәдин әдәбијатда (бәдин үслубда) јалныз әдәби пријом олараг—типләшдирмә вә типикләшдирмәјә хидмәт, мәһәлли-милли колорити, пешә-мәшғулијјәт вә тарихилик чаларыны мұһафизә үчүн мәгсәдәүјғунлуға көмәк едәчәк өлчү вә нисбәтдә истифадәјә чәлә биләр.

9) *Сечмә әмәлијјаты, мәтни мә'на, мәгсәдәүјғунлуғ мәсәләләри.*

Мәтни мә'на ән мұнасиб дил ваһидләрини *сечиб*, жүксәк *мәгсәдәүјғунлуғ* хидмәтинә верә билмәк филолокијанын һәм *дилчилик*, һәм дә *әдәбијатшүнаслығ* үслубијаты үчүн, демәк олар, ејни дәрәчәдә вачиб вә сәчијјәвидир. Мәтләби ајдын етмәкдән өтрү проблемә бәләд тәчрүбәли тәдгигатчылардан биринин әләгәдар мұлаһизәләрини хатырлатмағ, милли тәшәккүл мәрһәләсинин апарычы мејл вә истигамәтини чох көзәл дүјүб дәрк едән илк драматургмузун «лабораторија ишиндән» бир нечә мисал вермәк, бизчә, јеринә дүшәр.

Мәсәлән, үслубијата даир марағлы бир тәдгигатын мұәллифи проф. Ә. Дәмирчизадә көстәрир ки, «Үслубијатда дил ваһидләринин мәгсәдәүјғунлуғ әсасында сечилмәси мәгсәдин истигамәт вә характери илә үзви сурәтдә бағлы»дыр. Сәсин, «сөзүн, ифадәнин, ибарәнин вә ја чүмләннин ишләдилмәсиндән мәгсәд нәдир? Нәјәчан јаратмағмы, тәшвишә салмағмы, динләјәни сусдурмағмы, дилләндирмәкми, әсәбиләшдирмәкми, тәсәлли вермәкми, фикри дәгиг баша салмағмы, әксинә, динләјәни долашдырмағмы», алдатмағмы, чашдырмағмы, «нәји исә хатырлатмағмы, ејһаммы, тәһгирми, мәсхәрәјә» гојмағмы, «күлдүрмәкми, гәмләндирмәкми, шүһәләндирмәкми, ағлатмағмы», шадландырмағмы, тәһрикми, сөвг вә ја чәлб еләмәкми, изаһ вә ја бәјан етмәкми, фикир вә ја диггәти әсл мәтләбдән јајындырмағ вә ја узаглашдырмағмы, мұхтәлиф һисси һалларда мә'лумат вә ја хәбәр вермәкми?... Мәгсәдәүјғун вариант үчүн даһа мұнасиб дил ваһидләринин, о чүмләдән синонимләрин нисбәти, «гаршылашдырылмасы, әвәзләнмәси гајда вә принципләри» мәһз «үслубијатда өјрәнилир» [64, 22].

Көркәмли сөз усталарымыз өз әсәрләринин дили үзәриндә ишләркән, үслуб-ифадә көзәллији гајғысына галаркән, сөвг-тәбни илә олса да, бу чәһәтләрә ајрыча диггәт јетирмишләр. Азәрбајчан әдәбијаты тарихиндә илк бөјүк драматургмуз М. Ф. Ахундовун «лабораторија иши» буна көзәл нүмунәдир. Хүсусән әлјазмаларында онун сонрадан апардығы автограф дүзәлишләр тәкчә мә'на дәгиглији, ифадә дүрүстлүјү бахымындан јох, һәмчинин үслуб-ифадә көзәллији јарадан, емосија ојадан, бәдиизөвги тә'сирин артыран дил ваһидләриндән ән јахшыларыны вә мәгсәдәүјғун олаңларыны сечиб ишләтмәк нүмунәси кими дә марағлыдыр. М. Ф. Ахундовун мәтләби ајдынлашдырмаға көмәк

едән јүзләрчә тәсһиһ нүмунәләриндән бир нечәсини хатырлајағ:
Ш ә р ә ф н и с а х а н ы м (*ајағилә шәкил қағызларыны итәләјиб*) — Парисдә сәнин кими оғлан *бу* пошаларын әлиндән сағ гуртара биләрми ки... [24, 91; 25, 198].

«Бу» әвәзлији сонрадан әләвәдир. Һалбуки ајағ илә итәләнән шәкилләрә бармагла ишарә (ситуасија) елә автограф артымы олан һәммин әвәзлијин ифадә етдији мә'наны билдирир. Демәли, белә артымлар үслуби сәчијјәдәдир; сәһнә әсәрләринин шәртләринә—мәтләбин тез гавранма, асан дәркедилмә принцип вә мәгсәдәүјғунлуғуна мұвафигдир. Белә ки, бири дикәрини тамамлајан һәрәкәт-әһвалат кедиши (ситуасија) вә нитг ахыны (дил) сәһнәдә сүр'әтлә баш верир. Лазымынча ајдын олмајан һәрәкәт (ситуасија) вә гејри-дәгиг ифадә (нитг) үзәриндә тамашачынын—динләјичинин дүшүнүб-дашырмаға, мә'насыны дүзкүн аңламағ үчүн көтүр-гој етмәјә вахт вә имканы олмур.

М. Ф. Ахундов драм әсәрләриндә апардығы бу гәбил дүзәлишләрдә ситуасија (башлыча сәчијјәви орган көздүр) илә нитгин (јеканә сәчијјәви ешитмә органы гулагдыр) фәалијјәтини мәһарәтлә узлашдырыб, мәгсәдәүјғунлуға јөнәлтмиш; һәрәкәт кедиши (ситуасија) вә нитг (данышығ) сүр'әти тезлији илә дәркедилмә тезлији арасында там ујғунлуғ јарада билмишдир. Башга бир мисал:

— Аға, дүнән ки гуллуғунуза ики *јетим* ушағ кәтирдиләр ки, бисаһибдирләр... [26, 48]—чүмләсиндә автографла сонрадан артырылан вә јалныз «ушағ» сөзүнүн мә'насыны дәгигләшдирмәјә хидмәт едән *јетим* тә'јини дә әсасән үслуби сәчијјәјә маликдир. Белә ки, һәммин мисалда ишләнән «бисаһибдирләр» сөзү дүзәлишдән әввәлки вариантда да тәгрибән ејни мәзмуну ифадә етдији үчүн мә'нача *јетим* сөзүнүн еквиваленти мәгамындадыр. Лакин мұвафиг лексик ваһидин әләвәси илә апарычы сөз вурғуланыб өн плана чәкилир, мәтндә мә'на дәгигләшир, аспектләрин ифадә тезлији бәрабәрләшир; бунунла да дәркедилмә просеси асанлашыр—мәгсәдәүјғунлуғ тә'мин едилмиш олур. Даһа ики мисал:

Биринчиси,... габағларынча бир уча *бојлу*, гыврағ кејинмиш, јарағлу-әсбаблу оғлан кәлир [26, 168]; *Икинчиси*,... Сизә гонағ олан хошбәхт *адам*... әкәр Гарабаға кәлмијејди... [24, 80].

Автографла сонрадан артырылан *бојлу* (биринчи мисал) вә *адам* (икинчи мисал) сөзләри олмадан да мәтләб ајдындыр. Она көрә ајдындыр ки, әләвә едилән сөзләрин тә'јинләри, јә'ни «уча» (биринчи мисал) вә «хошбәхт» (икинчи мисал) лексик ваһидләри тәсһиһдән әввәлки вариантда да сонрадан артырылан сөзләрин мә'наларыны өз үзәринә чәкиб субстантивләшмишдир. Демәли, бу мисалларда дә дүзәлиш әсасән үслуби сәчијјәдәдир; лакин артырылан сөзләр ифадә тамлығыны вә гаврајыш тезлијини тә'мин етдији үчүн әһәмијјәтлидир. Бундан башга «уча» вә «адам» сөзләрини әләвә етмәклә бир дә «уча бојлу» вә «хошбәхт

адам» шәклиндә ән'әнәви епитетләр алыныр ки, онлар да ифадәјә гүввәт верир, емосионал-естетик тә'сирә көмәк едир.

М. Ф. Ахундовун әвзәтмә сәчијјәли дүзәлишләри (әксәријјәти) дә үслуби маһијјәтдәдир. Белә тәһһилләрин бир гисминдә алынма сөзләр дилиминин өз вә өзүмүзүнкүләшмиш лексик ваһидләри илә әвәз олунур. Әввәл јазылмыш *колјаска* сөзүнү сонрадан *араба* сөзүнә дәјишмәк [24, 184; 25, 103], һабелә *силест—һәгигәт* [24, 179; 25, 108], *беш верст—бир ағач* [24, 177; 25, 110], *бәрфәрз—белә тутаг* [24, 144], *һәфәнкијат—чүрүк сөзләр* [24, 149]... әвәзләnmәләри буна мисал олуб, јениликчи әдибимизин милли өзүмлүлүјү өн плана чәкдијинә, типин реал нитгини вә с. мөгсәдәүјгунлуғлары бөјүк дәгиглик вә һәссаслығла нәзәрә алдығына сүбүтдур.

Илк бөјүк драматург вә материалист мүтәфәккиримизин «лабораторија иши» адландырдығымыз бу гәбил тәһһилләри чохдур*. Лакин елә јухарыдакы чүзи мисаллардан да ајдын олур ки, мүәллифин сөзсечмә вә тәһһил әмәлијјаты биләваситә мәтни мәна дүрүстлүјү, ифадә јатымлылығы, үслуб көзәллији илә сых бағлыдыр. Әсасән јүксәк мөгсәдәүјгунлуға хидмәт едән белә әмәлијјат һәм дилчилијин, һәм дә әдәбијјатшүнаслығын мүштәрәк тәдгигат объектидир.

Көрүндүјү кими, сечмә, мәтни мәна вә мөгсәдәүјгунлуғ, һабелә «лабораторија иши» сајылан тәһһилләр мәсәләсиндә дә һәр ики елм сәһәсинин үслубијјаты вә үслуби «андијјәти» бирләшир. Ајры-ајры мәсәләләрдә һәтта «өзүмлү» чәһәтләр дә силиниб кедир. Бунунла да «битәрәф зона» мүлаһизәси (бах: с. 11—12, бәнд 6) һәлли мүмкүн бир мәсәлә кими гаршыја чыхыр. Хүсуслә мәтншүнаслығ сәһәсиндә бу «зонаһын» контурлары да ајдынчизкилик кәсб едиб бирләшир.

Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә Азәрбајчан әдәби дилинин үслуби сәчијјәси вә үслубларын диференсшәлләшмә өлчүсү һаггында әтрафлы вә ардычыл елми мә'лумат верән елә бир үмуммәғбул әсәр бизә бәлли дејил. Буна көрә дә тәдгигат объектинә тәтбиг едилә вә проблемин һәллинә көмәји дәјә биләчәји гәнаәти илә мүасир әдәби дил бахымындан мүғабил (бир нөв «гаршымәгам») үслубларын тәгриби *тәсниф схеминә* диггәт јетирмәк ләзым кәлир.

2. Әдәби дилдә үслуби гаршыдурмаја, һабелә шәкли, тәрзи... аспектләрә даир (Схематик тәснифат)

Азәрбајчан әдәби дилинин үслублары, онларын һүдуду, өлчү вә нисбәти (һәмчинин үслубларарасы фәргли вә мүштәрәк чәһәт-

* Әтрафлы мә'лумат вә шәрһ үчүн бах: [168, 12—140].

ләр) һәлә ләзымынча тәсниф вә тәһһилдән кечирилмәјиб, һәнки тарихи планда, һәтта мүасир инкишаф сәвијјәсинә көрә дә әдәби дилиминин үслуб мәнзәрәсини дүзкүн әкс етдирән мүкәммәл әсәрләр јарадылмајыб*. 30-чу илләрин биринчи јарысында дәрс вәсаити кими нәшр едилмиш кичикһәчмли «Мүхтәсәр үслубијјат» мәһз елә «мүхтәсәр» вә бәсит олдуғундан, үслубијјат мәсәләләри илә грамматика вә поетикаја аид мәсәләләр гарышдырылдығындан, һәмчинин үслуб вә үслубијјатын бир сыра башлыча хүсусијјәтләринә тохунулмадығындан**, 1970-чи илдә чап олунмуш «Азәрбајчан бәди дилинин үслубијјаты» адлы китабда чохсајлы үслубларын јалһыз бир нөвү тәдгигат мөвзусу алындығындан***, һәмин әсәрләр мәһдуд сәчијјә дашыјыр, чох вә мүхтәлифсистемли үслублар проблеминин аз-чох мөгсәдјөнүм һәллинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрә билмир****. Сон онилликләрдә ајры-ајры грамматик категоријяларын вә јазычы дилинин үслуби сәчијјәсинә даир чап едилмиш бир нечә китаб вә мәғалә дә әсасән әмәли-тә'лими мөгсәд дашыјыр—үслуб проблемләринин мөгсәдјөнүм елми һәллинә һеч дә ләзымынча көмәк етмир. Көрүндүјү кими, үмумән милли филолокијямызда, хүсусән Азәрбајчан дилчилијиндә үслуб аңлајышы, онун конкрет тәтбиг сәһә вә шәртләри, аидијјәт дәрәчә вә тәсниф принципләри, дикәр сәчијјәви хүсусијјәтләри һәлә дә үмуммәғбул елми сәвијјәдә мүәјјән едилмәмиш галыр—үслуб һаггында нәзәри чәһәтдән мәғбул сајылан, әмәли чәһәтдән өзүнү доғрулдан јекдил рәј вә аз-чох ајдын тәсәввүр дә һәлә јохдур. Буна көрә, ајры-ајры тәдгигатчылар «үслуб» терминини өз истәјинчә мәналандырыб, мүхтәлиф аңламда истифадәјә чәкирләр. Нәтичәдә елми үслубун ваһидмәна—дүрүстанлам терминлилик сәчијјәси илә бир араја сығмајан, һәтта бә'зән бир-бирини рәдд едән аңлашылмаз мүхтәлифлик мејдана чыхыр.

Мәсәлә, *бир һалда*—Азәрбајчан дили үслубларыны әсасән дүзкүн тәснифләндирән проф. Ә. Дәмирчизадә инди чә адыны чәкдијимиз китабында көстәрир ки, «б э д и и , е л м и в ә и ч т и м а и с и ј а с и тәфәккүр тәрзинә мүвафиг оларағ үч чүр дә ифадәлилик системи јараныр». Мүәллифә көрә, һәмин системләр бунлардыр: 1) «бәди тәфәккүр системи—бәди үслуб», 2) «елми тәфәккүр системи—елми үслуб», 3) «ичтимай-сијаси тәфәк-

* Проф. Ә. Дәмирчизадәнин истәр һәчм вә әһәтәлилијинә, истәрсә тохунулан ајры-ајры мәсәләләрин һәллинә тәшәббүс бахымындан марағлы олан «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» китабы вә проф. Т. Гачыјевин ејни дәрәчәдә марағ доғуран «XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан әдәби дили» дәрслијинин ајры-ајры бөлмәләри истиснадыр. Мүвафиг оларағ бах: [64, 3—269; 156 б, 3—83].

** Бах: «Мәнбә көстәричиси», 144. (Бу китаб дәрслијин икинчи нәшридир, биринчисини әлдә едә билмәдик—М. Ч.).

*** Бах: Јенә орада, 9-чу мәнбә.

**** Һазыркы мөвзу илә даһа чох бағлы олан тарихи үслубијјат мәсәләләри үмумән филолокијямызын, хүсусән милли дилчилијимизин тәдгигат объектиндән кәнарда галыр.

күр системи—ичтимаи-сијаси үслуб» [64, 31]*. Бу бөлкү эдәби дилимизин функционал үслуб групу үзрә үмүмән апарычы нөвләрини эһатә едир (бах: с. 21, груп II). Мүәллиф елә орадача јазыр ки, «ифадә васитәсинә (шифаһи, тәһрири)», «ифадә гурумуна», јахуд «ифадә низамына (мәнсур, мәнзум)», һабелә эләвә едәк ки, ифадә формасы вә һәчминә (јә'ни эдәби нөв вә жанрына) көрә «нитгин тәзаһүр шәкилләрини» үслуб һесаб едиб, нөвләрә ајырмаг дүзкүн дејил. Чүнки «нитгин» көстәрилән «тәзаһүр шәкилләри» систем тәшкил етмәдијиндән, «бүллурлашмыш» функционал үслуб нөвләри сырасына дахил едилә билмир**. Элбәттә, мүәјјән шәртиликләр дә нәзәрә алынмагла бу мүлаһизә, принципчә, мәғбулдур.

Дикәр һалда—үслуб мәсәләләринә тохунулан ајры-ајры әсәрләрдә, тәәсүф ки, бу мәғбул мүлаһизәјә әһәмијјәт верилмир, маһијјәтчә тәсниф илә тәһлил арасында јовушмазлыг, мүлаһизә вә үмүмиләшмә илк фактик нүмунә вә мисал арасында ујғунсузлуг төрәјир. Мәсәлән, бир тәдгигат ишиндә «ифадә гурумуна», јахуд «ифадә низамына» көрә «нитгин мәнсур вә мәнзум» адланан башлыча ики формасы, һағлы олараг, «ајрыча мәнсур үслуб вә ајрыча мәнзум үслуб» сајылмадығы [64, 30] һалда, үслуб мәсәләләринә дә тохунулан дикәр әсәрләрдә «нәср үслубу» «сатирик нәср үслубу», «сәчли нәср үслубу», «ше'р үслубу» кими һеч дә үслуб анлајышыны дәгиг верә билмәјән ифадәләр термин мәгамында истифадәјә чәкилир***. Јахуд гәзәл, гәсидә, мәснәви, рүбаи, гошма... кими эдәби нөвләр, жанр вә ја ше'р формалары ајры-ајрылыгдә үслуб адландырылараг *гәзәл үслубу, гәсидә үслубу, мәснәви/поема үслубу, мәснәви-дастан үслубу, гошма үслубу, рүбаи-гошма үслубу* вә с. дејилир. Һәтта бир јердә маһијјәтчә дүзкүн олараг *мәснәви формасы, поема жанры*, дикәр јердә һеч дә дүрүст олмајараг *мәснәви үслубу/поема үслубу* ишләдилир. Һабелә *мәснәви-поема жанры—мәснәви-поема үслублары, роман жанры—роман үслубу, гәзәл жанры—гәзәл үслубу, гошма тәрзи—гошма үслубу...* кими термин-анлам долашыглыгы да бу гәбилдәндир****.

Гејд едилдији кими, Азәрбајчан эдәби дилинин үслублары саһәсиндә мөвчуд бошлуғу проф. Ә. Дәмирчизадә долдурмаға чалышмыш, али мәктәбләр үчүн тәдрис вәсаити олараг, 1962-чи илдә «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» адлы фајдалы бир китаб чап етдирмишдир. Һәмин әсәриндә мүәллиф эдәби дил вә үслубијјатын бир сыра мәсәләләринә аид марағлы мүлаһизәләр сөјләмиш, әсасән мәғбул тәснифат апармышдыр. Әсәрин «Үслуб вә үслублар һағгында» ады илә нәзәри мәсәләләрдән бәһс едилән

* Проф. Т. Һачыјев «милли эдәби дил» дөврүндә беш «функционал үслуб»ун—«бәди, елми, публисист, шәрһәт, рәсми-епистолјар үслуб» нөвләринин «бүтөвлүклә мејданда олмасы»ны көстәрир [156 б, 10, 15—17].

** Мүфәссәл мә'лумат үчүн бах: [64, 29—30].

*** Бах, мүгајисә ет: [71, 29, 41, 53, 58; 68, 158, 169—173, 202, 217].

**** Бах, мүгајисә ет: [71, 52—57; 60, 77—78; 68, 168—171, 199—244].

икинчи фәслиндә «нитгин тәзаһүр шәкилләри», һағлы олараг, «ифадә васитәләринә көрә» вә «ифадә низамына көрә» дејә ики група бөлүнүр. Биринчи групун «шифаһи» вә «тәһрири», икинчи групун исә «мәнсур» вә «мәнзум» нөвләрдән ибарәт олдуғу көстәрилир. Бурада эдәби нөв вә ја жанр үзрә группашан үслублар һағгында нисбәтән мүфәссәл мә'лумат верилир, эдәби дилин функцијача башлыча үч нөвү: «бәди тәфәккүр системи—бәди үслуб», «елми тәфәккүр системи—елми үслуб», «ичтимаи-сијаси үслуб» нөвләри шәрһ едилир. Бунула белә, дикәр мүнәсибәтлә бөлкүјә дахил едилмәли олан ашағыдакы үслуб нөвләриндән нәдәнсә ајрылыгдә јох, јалныз «јунан филолокијасы үслублар һағгында» бәһси илә әләгәдар данышылыр. Һәмин нөвләр проф. Ә. Дәмирчизадәјә көрә бунлардыр: а) тәнтәнәли, јахуд риторик үслуб; б) рәсми, јахуд сојуг үслуб; в) интим, јахуд әзизләмә үслубу; г) јумор, јахуд зарафат үслубу; ғ) истәһза, јахуд сатирик үслуб.

Лакин мүвафиг дил материалы әсасында мүфәссәл шәрһ вә тәһлилә мөһтач олан, аңчаг маһијјәтчә тәһлил вә шәрһдән јан кечилән һәмин бөлкүдән һеч дә лазымынча ајдын олмур ки, Азәрбајчан эдәби дилиндә, «үслуб вә үслуб голлары» бахымындан, бу садаламалар мәғбул сајылыр, ја јох? Көстәрилән «үслуб нөвләри» нә кими үмуми вә фәргли хүсусијјәтләрә маликдир? Онлардан һәр бири үчүн һансы грамматик, лексик, фонетик әләмәтләр (конкрет дил ваһидләри) сәчијјәвидир? Доғрудур, әсәрин фактик дил материалы үзрә сонракы шәрһ вә тәһлилиндән бу суалларын бә'зисинә гисмән чаваб верилир; лакин һәмин чаваб башга мәтләбләр ичәрисиндә елә ит-бата дүшүр, елә әридилир ки, бу чәһәтдән һәр бир конкрет мәсәләнин чавабыны тапмаг үчүн китабын мүвафиг бәһсини аз гала һәр дәфә јенидән охумаг лазым кәлир.

Эдәби дилдә елә «үслуб групу» вар ки, онун мүвафиг нөвләри өз үмумиләшдиричилији вә апарычылығы илә бүтүн вә ја үмдә үслублары (әсас әләмәтләрини) «топлајыб» бирикдирир. Белә апарычы үслублар кениш, чоһчәһәтли, мүхтәлифчаларлы үслуби рәнкләрә малик олан үмуми эдәби дили лазымынча эһатә едә билир. Бурада *чоһчәһәтли үслуб мүхтәлифчилији—јекчәһәт дил нормаларына мејлләнән милли эдәби дилин ваһидлијинә (ваһид-гајдалылығына) хидмәт едир*. Мәсәлән, ифадә системинә көрә группашан бәди эдәбијјатын дили, јахуд бәди үслуб, елми әсәрләрин дили, јахуд елми үслуб, бир сыра голлары, ифадә вә тәзаһүр шәкилләри олан ичтимаи-сијаси әсәрләрин дили, јахуд шәрти олараг, ичтимаи-сијаси үслуб бу гәбил апарычы-биркидричи үслуб нөвләриндәндир*. «Азәрбајчан дилинин үслубијјаты» китабынын мүәллифи дә, көрүнүр, белә апарычылығы

* Һәмин тәдгигат ишимиз дә мәнз эдәби дилдә апарычы-үмумиләшдиричи хүсусијјәтә малик олан бәди, елми, ичтимаи-сијаси үслублар үзәриндә гурулур вә онлар мүвафиг олараг, III—V фәсилләрдә ајрыча нәзәрән кечирилир.

нәзәрдә тутуб, дикәр групплар үзрә үслуб бөлкүсү апармағы ла-зым билмәмиш вә онларын (чохсајлы, мүхтәлифсәчијјәли үслубларын) һәр нөвүндән ајрылыгда дејил, мүәјјән мүнәсибәтлә, јери кәлдикчә, даһа чох «апарычы үслубларла» әлагәдар шәкилдә данышмалы олмушдур*.

Ајры-ајры мәнбәләрдә ирәли сүрүлән бөлкү вә мұлаһизәләри дә нәзәрә алмагла фактик Азәрбајчан дили материалы үзәриндә илләрдән бәри апардығымыз мұшаһидә нәтичәләрини схемләшдирәрәк, әдәби дилимизи *үслуби, шәкли, тәрзи, һәмчинин ифадә васитәси, формасы (низамы), гурулушу, нисбәти, өлчүсү* вә с. чәһәтдән мүхтәлиф групплар үзрә тәсниф етмәк вә һәр групу бир-биринә «гаршы» дуруб «гүтб» тәшкил едир** кими көрүнән ики әсас нөвә ајырмаг мүмкүн олур. «Схематик тәснифат» адландырдығымыз вә «илкин мұлаһизә» шәһлиндә ирәли сүрдүјүмүз ашағыдакы бөлкүјә мұтәхәссисләримизин диггәтини чәлб етмәк истәјирик:

1) *Ифадә васитәсинә* (нитгин тәзаһүр шәклинә) көрә:

а) шифаһи дил (үмдә васитә мәнәјаарадычы сәс вә ја сәсләшмәдир);

б) јазылы дил (үмдә васитә һәрфи ишарәләрлә дүзәлән мәнәналы јазыдыр).

2) *Ифадә гурумунә* (форма вә ја низамына) көрә:

а) мәнзум нитг (ифадәнин нәзм формасы);

б) мәнсур нитг (ифадәнин нәср формасы).

3) *Ифадә чошгунлуғу нисбәтинә* көрә:

а) тәнтәнәли-риторик («ғызғын») үслуб;

б) рәсми-гуру («сојуг») үслуб.

4) *Ифадә мүстәгимлији нисбәтинә* көрә:

а) ачыг-мүстәгим (бирбаша, пәрдәсиз) нитг;

б) гапалы-ејһамлы (атмачалы, пәрдәли) нитг.

5) *Ифадә тәрзинә* көрә:

а) мұлајим-јумшаг ифадә тәрзи (нәсиһәт-моһизә үслубу);

б) сәрт-кәскин ифадә тәрзи (сатира-истеһза үслубу).

6) Објектә *һисси-емоционал* вә *ироник мүнәсибәтә* көрә:

а) интим нитг вә ја нәвазиш үслубу;

б) јумор-зарафат үслубу.

Гејд: Бу (6-чы) група дахил олан нөвләр «гүтб» тәшкил етмир.

7) *Мәнсубијјәт-истиғадәлилик нисбәтинә* көрә:

а) үмумистиғадәли-ваһиднормалы дил («стандарт» үслуб);

б) фәрди-өзүмлү үслуб (әсасән бәдии әдәбијјатда јазычы дили).

* Мүфәссәл мәлүмәт үчүн бах: [64, 29—40].

** Бу схемдә әсасән гаршы-гаршыја дуран, јә'ни «гүтб» тәшкил едәрәк, бир нөв «әкс» мөгәмдә дајанан үслублар, һабелә ифадә формасы, гурумун, тәрзи нәзәрдә тутулдуғу үчүн аралыг, гарышыг, кечид вә с. тәшкил едән нөвләр бурада истисна тутулур.

8) *Ифадә һәрәкилији өлчүсүнә* көрә:

а) һәрәки-динамик нитг (әксәрән бәдии әдәбијјатда вә даһа чох диаложли нитгдә);

б) дурғун-статик нитг (бәдии үслуб үзрә әсасән моһоложи нитгдә вә гејри-беллетристлик үслубларын бир сыра голларын-да).

9) Тарихән *хидмәт објектинә*, әһатәлилик өлчүсүнә вә анламыг дәрәчәсинә көрә:

а) «али»-тәмтәрағлы (мәһдуд) үслуб;

б) «ашағы» үслуб (гисмән лору-бәсит, гисмән дә мәһәлли шивә үнсүрләри илә долғун мәишәт-данышыг дили)*.

10) *Өзүмлүлүк сәчијјәсинә* вә инкишаф истиғамәтинә көрә:

а) әдәби дилин классик үслуб хәтти;

б) халг әдәби дили үслуб хәтти**.

11) *Ифадә системи* вә ја *функција даирәсинә* көрә:

а) бәдии әсәрләрин дили—*бәдиш үслуб* (бу нөвдә әсасән нәзм, нәср вә драматуркија үслуб голлары әһатә олунур);

б) елми әсәрләрин дили—*елми үслуб* (башлыча елм саһәләри үзрә мұвафиг үслуб голлары нәзәрдә тутулур).

Мүасир дилчилијимизин «әкс гүтбләрдә бұллурашмыш» һесаб етдији сон (11-чи) груп үзрә мұвафиг (бәдии вә елми) үслуб нөвләриндән башга, бир дә «ичтимай-сијаси әсәрләрин дили» адландырылан чохсајлы, кенишәһатәли, мүхтәлифсәчијјәли голлара малик—

в) ичтимай-сијаси үслуб

вар ки, бу нөвсүз милли әдәби дилин там тәшәккүл тапдығы тәсәввүрә кәлмир. Мүасир (милли) әдәби дилимизин һазыркы јүксәк инкишаф сәвијјәси үчүн 11-чи груп үзрә «а», «б», «в» бәндләриндә көстәрилән башлыча апарычы функционал үслублар милли әдәби дилимизин еркән тәшәккүлү мәрһәләсиндә дә әсас-апарычы үслуб нөвләри олмушдур***.

* 9-чу группа гаршылашдырылан үслуб нөвләри дилчилик әдәбијјатында, садәчә олараг, «али» вә «ашағы» сөзләри илә тәјинләнир. Милли тәшәккүл мәрһәләсиндә «ашағы» үслубун да дахил олдуғу чанлы данышыг дилинин үс-түнлүјү вә апарычылығы илә классик (гисмән «али» үслуб да бураја дахил-дир) вә үмумхалг дилинин имтизачында «орта» үслуб јараныр. «Орта» үслубун әмәли тәтбиғи милли әдәби дилин артыг тәшәккүл просесиндә олдуғуну әјани сурәтдә әкс етдирир. Үмумән азәрбајчанча әсәрләриндә, хусусән драм-ларында М. Ф. Ахундов бу дилин «орта» үслуб хәттинин илк јеткин нүмү-нәсини вермишдир.

** Схемин бир сыра терминләри кими «милли (әдәби) дил» анлајышына јахын олан (маһијјәтчә, мүасир әдәби дилә кәтириб чыхаран) «халг әдәби дили» ифадәсиндән бурада вә һәр јердә шәрти бир термин олараг истиғадә едилди.

*** Дилчилик әдәбијјатында «дил» вә «үслуб» сөзләриндән бә'зән һәммә'на синоним-мұвази термин кими истиғадә олунур. Мәсәлән, функционал үслуб нөвләри үзрә бәдди дил (бәдди әсәрләрин дили)—бәдди үслуб, елми дил (елми әсәрләрин дили)—елми үслуб, ичтимай-сијаси дил (ичтимай-сијаси әсәрләрин дили)—ичтимай-сијаси үслуб ишләдилер. Бу әсәрдә биз дә һәммин ән'әнәдән кәнара чыхмырыг.